УДК 94(477.85-21Хотин)«1621»

Денис Позняков,
Завідувач музейно-освітнім відділом
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

УКРІПЛЕНИЙ ТАБІР ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ХОТИНОМ У 1621 р.: РОЗМІЩЕННЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЯ

У публікації проаналізовано особливості будівництва укріпленого табору польсько-литовських військ під час Хотинської кампанії 1621 р. Особлива увага приділена впливу рельєфу, чисельності військ на процес зведення укріплень під Хотином.

***Ключові слова**: Хотин, 1621 р, фортифікація, Вільгельм Аппельман, Юзеф Наровіч-Нароньський, Філіп Дюпон, шанець, окоп, укріплений табір.*

У кінці XVI століття укріплення Хотинського замку остаточно втратили змогу ефективно протистояти пороховій артилерії. Однак геополітичне розташування міста: розміщення його на перехрестя інтересів Речі Посполитої, Оттоманської Порти, а згодом і Російської імперії та монархії Габсбургів, визначило долю його фортифікацій на декілька століть.

Сьогодні Хотинська фортеця – це приклад поєднання двох фортифікації: середньовічного замку XV ст. та бастіонної фортеці XVIII ст. Однак, з еволюції фортифікації міста «випадає» XVII століття. Аналіз писемних, іконографічних джерел дозволяє стверджувати, що між 1621 та 1700 рр. поряд з кам'яним замком існувала повноцінна земляна фортеця. У 1621 р армія Речі Посполитої у складі: 27-28 тисяч польсько-литовського війська та близько 42 тисяч українських козаків спинила наступ 150 тисячної армії турецького султана Османа II. І тут постає логічне питання: як війську, яке майже у 2 рази поступалось османському за чисельністю, вдалося його зупинити? Хотинська битва 1621 р., це була некласична битва в «чистому полі». Інтернаціональне військо Оттоманської Порти протягом вересня штурмувало укріплення військ Речі Посполитої, які заздалегідь були побудовані за наказом великого гетьмана литовського Я.К. Ходкевича. Тому для визначення терміну подій 1621 р. краще пасує вираз облога. Коло наукової проблематики пов'язаних з військовими діями під Хотином 1621 р. є майже невичерпною. Постійно з'являються нові джерела, які доповнюють, розширюють наукові знання. Але тема фортифікацій у Хотинській кампанії 1621 не знайшла свого належного відображення у вигляді спеціального дослідження. Окремі спроби були здійсненні у 2007 р., Лєшеком Подгородецьким (Podhorodecki 2008) та Петром Сасом (Сас 2011) у 2011-2012 рр. Але далі загального опису спорудження укріплень та розміщення військ справа недійшла. Мета даної статті здійснити наукову розвідку присвячену особливостям спорудження фортифікацій польсько-литовських військ під Хотином, встановити хронологію появи окремих укріплень, визначити роль ландшафту околиць Хотина при виборі місця майбутніх боїв.

Чому фінальний епізод протистояння Речі Посполитої та Османської імперії відбувся саме під Хотином? Першочергово Я.К. Ходкевич планував на чолі 60 000 тисячного (Kronika … 1870, s. 292), добре спорядженого війська рухатись в глиб ворожої території на Дунай (Сас 2011, с. 181). На цій потужній водній перешкоді передбачалось обороняти переправи та не допустити розгортання османського наступу на землі Речі Посполитої. Однак вже в травні 1621 р. стало зрозумілим, що мобілізація була провалена (Akta …, nr. 29) і максимально на що можна розраховувати, це на 20–22 тисячі коронних та литовських військ, близько 8-10 тисяч військ королевича Владислава. Крім того Я. К. Ходкевич не був впевнений чи долучаться до військової кампанії запорожці.

Тому плани були кардинально переглянуті. Головнокомандуючому військ Речі Посполитої необхідна була позиція, яка змусила б зупинитись турків та нав'язала їм бій на його умовах. Згідно відомостей поданих польським істориками турки ставили на меті захоплення двох ключових міст Львова та Кракова. Для успішного просування теренами Речі Посполитої вкрай необхідно було захопити Кам'янець та перетворити його на плацдарм. Звідси стратегічного значення набував контроль над переправами через Дністер та над шляхами, що сполучали Хотин та Кам'янець (Podhorodecki 1976, s.47). За свідченнями місцевих жителів О. Дашука, В. Познякова, між Хотинським замком і сучасним с. Анадоли до 1984 р. було три безпечних броди. З утворенням Дністровського водосховища вони зникли. Ці відомості підкріплюються топографічною картою кін. XIX століття (Wojenno…1868–1893). Крім того логістика у той час була спланована так, що більшість

шляхів сходилась саме біля Хотинського замку, який і прикривав ці переправи через Дністер. Тому місцем майбутнього бою була обрана місцевість поблизу Хотина. Я. К. Ходкевич очікував, що турки будуть змушенні тут зупинитись для того щоб розбити його війська. В травні 1621 року Я. К. Ходкевич у листі до короля Сігізмунда III писав про те, що приглядів добре місце для оборони *(Tretiak 1921, s.110)*. Не маючи можливість дати генеральну битву було прийнято рішення про будівництво укріпленого табору біля Хотинського замку.

Ось як описана місцевість околиць Хотина невідомим шляхтичем, учасником кампанії. «*[1 вересня]… . Цього дня по нас було зроблено щонайменше 1200 пострілів з великих гармат, проте без жодної шкоди людей чи табору: адже наш польовий табір був у надійному місці, так що лише з одного боку зо 3000 ворогів могли наскочити і напасти на нього. З півночі ми мали велику річку, що називається Дністер і дуже високі і величезні горби (Рис.1. "D"). Зі сходу міцний Хотинський замок (Рис.1. "B") і жахливі скелі. (Рис.1. "C") На заході глибокий рів, або шанець*» (Михайлина 2011, с.125).

Детальні відомості щодо природо-географічних особливостей околиць залишив учасник битви (з боку Речі Посполитої), під Хотином 1673 р. Філіп Дюпон. Специфікою другої Хотинської битви було те, що старі укріплення військ Речі Посполитої обороняли вже турки, а війська коронного гетьмана Яна Собеського намагались їх здобути. Будучи наближеною особою до Я. Собеського він мав можливість після баталії детально оглянути місцевість: «*Хотин є одним з міст (Рис.1. "A")…, що лежить на правому березі Дністра між двома ярами; застали ми там лише кілька зруйнованих православних церков та тридцять будинків, стародавній замок (Рис.1. "B"), який розташований на скелі, у формі квадрата, оточеного чотирма великими, добре збереженими вежами; праворуч [від замку] починається дуже висока скеля (Рис.1. "C"), яка служить ніби муром міста; коли наближаємся до ріки, скеля тягнеться паралельно їй більше ніж на льє. Далі вона тягнеться в глиб суходолу досить крутим яром. Тобто цей ланцюг скель захищає великий простір у довгому чотирикутнику, який є абсолютно недоступним з трьох сторін. Вони [турки] укріпили четверту сторону цього чотирикутника від вершини однієї скелі до вершини іншої землянним валом…* (Janicki 1885, s. 45).

Досить глянути на околиці Хотина з висоти пташиного польоту, мідерит Ромейна де Хооге *(Рис. 2)*, щоб зрозуміти про яке місце, писав Філіп Дюпон та невідомий шляхтич. Вони описали плато розташоване в межах сучасного міста Хотина, яке оточене умовно з півночі та півдня глибокими ярами *(Рис. 1. "ЯР 1"; "ЯР 2")*, з північного заходу скелястим берегом Дністра, «яка служить ніби муром міста» *(Рис. 1. "C")*. З трьох сторін це плато є добре укріплене самою природою, а четверта частина, яка проходить центральною частиною сучасного міста Хотина має рівнинний характер і була уфортифікована турками. Умовно західна частина плато має довжину 900-1000 м. *(Рис. 1. "E")* та є рівнинного характеру, східна частина має близько 2200-2500 м. та поступово починає спадати до Дністра. *(Рис. 1 "F")* Його найбільша ширина складає близько 1450 м.

Розміри укріпленого табору. Ф. Дюпон дає пряме повідомлення стосовно розмірів табору: «*Хусейн-паша займав ту саму позицію, де перед цим 52 роки тому, тобто у 1621 року, Ходкевич славно протистояв незліченним військам султана Османа II. Укріплений табір Хусейна мав 1500 туазів довжини і 1000 туазів ширини. Табір опирався на правий берег р.Дністер і був розвернутий фронтом в бік Молдови. … Його правий фланг захищався містом Хотин… . З лівого боку, укріплений табір прикривався досить глибоким яром, що закінчувався над річкою*» (Janicki 1885, s. 275).

Мідерити Лауро (Рис.3) та де Хооге (Рис.2) дають змогу стверджувати, що Я. К. Ходкевич у 1621 р. та Хусейн паша 1673 р. зводили фортифікації опираючись на той самий рельєф місцевості (найбільше укріплювали західну та південно-західну ділянку оборони). Повідомлення Ф. Дюпона містить і орієнтовні лінійні обміри табору: 1500 туазів довжини і 1000 туазів ширини. Але, що він мав на увазі під туазами? Будучи головним інженером артилерії при Яні Собеському він мав би послуговуватись аналогічною польською мірою, якою слугував сторопольський сажень (sążeń staropolski), який складав приблизно 1.786,5 м. (Stamm 1938, s.131). Звідси довжина табору вздовж Дністра орієнтовно складала 2670 м., ширина – 1786 м. (як покажуть подальші обміри ширина укріпленого табору та передових укріплень німецької піхоти приблизно разом складала 1650-1700 м). Звичайно, що це приблизні обрахунки, оскільки Ф. Дюпон для зручності округлював величини. Очевидним є те, що таким ж приблизно були і параметри польсько-литовського укріпленого табору.

Етапи зведення укріпленого табору. Зведення укріплень під Хотином умовно можна розділити на два етапи. I) будівництво основного табору (8 серпня – 1 вересня); II. Зведення додаткових польових укріплень (3-8 вересня).

I Етап. (Рис. 4.) Інженерські роботи з розмежування табору розпочались не пізніше 8 серпня з цією метою через Дністер переправили три полки. Очолив роботи досвідчений фортифікатор голландець Вільгельм Аппельман (Żegota 1853, s.113-114). Основний масив робіт безпосередньо з будівництва укріплень був здійснений з 17 серпня по 1 вересня 1621 року (Diariusz właściwie… ark. 4). Наявність голландського інженера засвідчує, що для будівництва фортифікацій була обрана голландська модель. Основні засади цією моделі: будівництво головних укріплень, які оточуються по периметру додатковими фортифікаціями. Однак, до 1 вересня повністю реалізувати голландську модель не вдалося. Загальний периметр, який потрібно було більш-менш прикрити укріпленнями орієнтовно складав 4600 м. (Рис. 4. "B", "C"). У Я. К. Ходкевича банально не вистачало піхоти. Станом на 7 серпня у нього в розпорядженні було 21590 вояків з них піхотинці 6590 (Сас 2011, с. 127). Цих сил, явно було замало (1,4 вояка на 1 м. периметру), тому гетьман підганяв королевича Владислава до Хотина, який мав під своєю командою, згідно реєстру, 5400 німецьких та 1800 польських піхотинців (Żegota 1853, s.4). Незважаючи на добре захищену природою позицію було три ділянки оборони, які потребували додаткових укріплень: 1) тераса шириною до 300 м. з боку, якої яр був хоч і глибокий, але дуже вузький і не становив серйозної перешкоди (район сучасної Миколаївської церкви) (Рис. 4. "H"); 2) відкрите поле з заходу та південного-заходу (Рис. 4. "K") (сьогодні центр м. Хотина так званий Новий план). Ця ділянка потребувала збудувати укріплення довжиною орієнтовно 800 м.; 3) долина р. Дністер (південно-східні околиці міста).

Розташування «блукаючого» табору лісовчиків. (Рис. 4. "J") 22 серпня до Я. К. Ходкевича приєдналось 1200 лісовчиків. Я. К. Ходкевич віддав наказ їм облаштовувати табір над берегом Дністра, таким чином закривши долину річки від потенційних атак ворога. Реконструкції Л. Подгородецького і П. Саса розміщують їх на стику між окопами Лермунта та козацькими позиціями. Хоча жодної прямої згадки на таке розміщення у джерелах не має. Аналіз джерел показує, що більшість повідомлень, що стосуються лісовчиків можна розділити на наступні типи: 1) їхню участь у боях у якості підкріплень, що надсилаються до запорожців; 2) лісовчики згадуються як учасники нічних нападів на османів та використовуються як сторожа на чатах; 4) фіксуються як учасники герців. Жодної згадки про прямі удари турків на лісовчиків до 25 вересня не має. Це можна пояснити лише тим, що до приходу запорожців, лісовчики розмістились на пагорбі, на південно-східній ділянці литовського крила військ Речі Посполитої. Вони мали прикрити долину Дністра, яка слугувала єдиним місцем для проведення атак саме у цьому місці. З приходом запорожців, що зайняли плато (Рис 5. "G") та долину Дністра (Рис. 5. "F"), обоз лісовчиків опинився у козацькому тилу (Рис. 5 "D"). Одразу змінилось і їхнє функціональне призначення на полі бою: з передового форпосту вони перетворились на мобільний резерв, який використовувався Я. К. Ходкевичем на різних ділянках оборони. У ніч з 23 на 24 вересня запорожці знесилені від постійного вогню османської артилерії (Рис. 6 „D"), яка починає їм завдавати дошкульних втрат, покидають табір у долині Дністра і переміщують свої сили у західному напрямку (Наїма… 2016, с.77). (Рис. 6 „B") Таким чином відкриваючи для прямих атак позиції лісовчиків (Рис. 6 „E"), що опинились відносно козаків у низині (Рис. 6 „A") (Żegota 1853, s.98).

В цілому до 1 вересня головна лінія оборони була збудована. Периметр оборони був поділений на зони відповідальності: литовську (південну) та польську (північну).

Фортифікації. Як був реалізований проект В. Аппельмана дозволяє схематично уявити мідерит Лауро, де ми чітко спостерігаємо подвійну лінію оборони польсько-литовських військ. (Рис. 3) Вона складається з основного земляного валу (фортеці), який ніби дугою тягнеться від вершини одного яру до вершини іншого. Перед основним валом розташовано декілька укріплень, що прикривають його (про них буде описано нижче).

Закладка укріплень повністю підпорядковувалась суворим правилам, порушення яких підривала їхню обороноздатність. У розмежуванні контурів майбутньої фортеці інженери намагались використовувати регулярні фігури, тобто правильні (квадрат, прямокутник, рівносторонній трикутник, правильний багатокутник). Якщо місцевість не дозволяла цього робити, то допускалась і нерегулярна (неправильна) фігура. Звідси фортеці ділились на регулярні та нерегулярні. (Рис. 7) Але основним правилом було те, що в основі будівництва бастіонів на кутах цих фігур в основі мала бути правильна фігура (Naronowicz-Naroński 1659, s.82). Мідерит Лауро чітко вказує на те, що під Хотином Вільгельм Аппельман спорудив нерегулярну фортецю. Додатковим свідченням про спорудження повноцінної земляної фортеці слугує повідомлення з щоденника невідомого авто-

ра, у якому йдеться про те, що при будівництві валів використовувалась технологія одернування укріплень (Diariusz właściwie…, ark. 4).

У писемних джерелах маємо достатньо скупі повідомлення як могли б виглядати укріплення табору закладеного Я.К. Ходкевичем. Автори не зосереджуються на деталях, а лише використовують поняття «вал», «великий окоп», окоп.

Уточнюючі відомості можемо почерпнути у трактаті Юзефа Нароновіча-Нароньського «Військове будівництво». Цей трактат з військової справи був виданий у 1659 р. Автор акумулював та проаналізував тенденції розвитку у сфері будівництва польових укріплень, укріплених таборів, фортець періоду Тридцятирічної війни. Цікавим є його повідомлення, щодо закладки військових таборів, які поділяє на подорожні, короткотривалі та ґрунтовні (довготривалі). Перший тип таборів укладався під час руху військ на ночівлю, другий, коли військо розташовувалось на короткий час у певній місцевості. І третій тип «*коли військо довготривало має протистояти потужному ворогові, очікуючи від нього облоги (не маючи змоги дати йому битви в полі) і наполегливого здобуття свого обозу, як було під Хотином. Тому тут вже не польова, обозова форма, а кватерова (стаціонарна) мусить бути поставлена або невелика фортеця, яка мусить бути уфортифікована двома подвійними (dwojsowito), більшими валами і ширшими ровами, ніж польова, проста табірна фортеця, …* » (Naronowicz-Naroński 1659, s.107). Тобто при описі характеристик довготривалого табору приклад Хотина був для нього визначальним. Отже, Юзеф Нароньський знав, що під Хотином була збудована повноцінна земляна фортеця, а не польове укріплення. Важливе значення тут має ужиття автором терміну «*dwoj-sowito*»–двома подвійними валами. Це означає, що оборона польсько-литовських військ ґрунтувалась на подвійній лінії оборони, кожна з яких у свою чергу мала також подвійну систему укріплень (земляний вал з ровом, за яким розміщується нижчий передвал з лавкою для стрільби). На мідериті можна чітко ідентифікувати равеліни, напівредути та бастеї. Останні виглядають анахронізмом, оскільки не будувались голландськими фортифікаторами. Як сюди потрапили бастеї можна пояснити тим, що мідерит Лауро занадто схематичний, спрощений. Що ж тоді зобразив Лауро на місці бастей? На нашу думку «бастеї» – це повноцінні п'ятикутні бастіони, які Лауро спростив.

Спробуємо проаналізувати відомості Ю. Нароньського щодо закладки укріплених таборів, нерегулярних фортець, сучасні обміри місцевості, де зводились основні укріплення та мідерит Лауро. На що потрібно звернути увагу: 1) довжина основної лінії оборони не мала б перевищувати 600-700 стоп (1 стопа близько 30 см), тобто від 180 до 210 м. На флангах цього валу мають бути булверки (бастіони), що забезпечують фланговий мушкетний вогонь. У випадку, якщо передбачалась оборона за допомогою артилерії довжина валу могла найбільше складати 1700 стоп (510 м.) (Naronowicz-Naroński 1659, s.82). Найбільш небезпечна ділянка оборони знаходилась на південному-заході між верхів'ями ярів, де була рівнина (поле). Реальна довжина між ними складала орієнтовно 800-850 м. (Рис 4. "К") Тобто В. Аппельман мав би на практиці зіткнутися з проблемою занадто великої відстані між бастіонами. Ю. Нароньський рекомендує з такої ситуації виходити шляхом будівництва равелінів. Якщо проаналізувати мідерит Лауро, В. Аппельман між фланговими булверками розмістив два равеліна. При описі закладки укріплених таборів Ю. Нароньський особливо вказує на необхідності зміцнення обороноздатності «рогів» укріплених таборів особливими шанцями, редутами і кронверками, на які ворог найсильніше наступає (Naronowicz-Naroński 1659, s.112). Мідерит Лауро цей принцип в повній мірі відтворює.

Ю. Наровіч-Нароньський також приводить приклади параметрів профілів для закладки різних типів малих фортець (Рис. 10.) (див. табл.)

Враховуючи те, що польсько-литовські війська мали близько двох тижнів на фортифікаційні роботи та те, що їм необхідно було будувати потужні укріплення лише на ділянці близько 1000-1200 м., на нашу думку найбільш близькими до параметрів хотинських укріплень є параметри III фігури.

З цих даних можна вирахувати висоту та ширину укріплень, які потенційно могли бути збудовані під Хотином: висота (вал+надвал) близько 4,2 м., максимальна ширина 12 м. Ширина рову – 11,4 м., глибина – 2,4 м.

Також можна обрахувати площу, яке зайняло польсько-литовське військо – 2,2 км^2. Наявність глибоченних ярів з обох боків табору значно спрощувало проведення фортифікаційних робіт: непотрібно було рити глибокі рови та насипати оборонні вали, достатньо було лише облаштувати окопи для ведення рушничного вогню.

Таблиця профілів валів малих фортець або польових шанців.
Одиниця вимірів «стопа» (0,3 м) (Naronowicz-Naroński 1659, s.118)

Профіль шанців польових (фігури)		I	II	III
Ширина валу внизу	BA	24 (7,2 м)	32 (9,6 м)	40 (12 м)
Підпора валу від поля	AC	2 (0,6 м)	3 (0,9 м)	4 (1,2 м)
Підпора валу зовнішня	DB	4 (1,2 м)	6 (1,8 м)	8 (2,4 м)
Висота самого валу	EC FD	4 (1,2 м)	6 (1,8 м)	8(2,4 м)
Ширина самого валу вгорі	EF	18 (5,4 м)	23 (6,9 м)	(28 8,4 м)
Ширина надвалу внизу на валу	LE	8 (2,4 м)	10 (3 м)	12 (3,6 м)
Підпора надвалу від поля	IE	2 (0,6 м)	2 (0,6 м)	2 (0,6 м)
Підпора надвалу зовнішня	KL	1 (0,3 м)	1 (0,3 м)	1 (0,3 м)
Висота надвалу від поля	IG	4 (1,2 м)	4 (1,2 м)	4 (1,2 м)
Висота надвалу зовнішня	KH	6 (1,8 м)	6 (1,8 м)	6 (1,8 м)
Ширина надвалу вгорі	GH	5 (1,5 м)	7 (2,1 м)	9 (2,7 м)
Ширина лавки надвалу	LM TV	3 (0,9 м)	3 (0,9 м)	3 (0,9 м)
Висота лавки надвалу	LT MV	1,5 (0,45 м)	1,5 (0,45 м)	1,5 (0,45 м)
Ширина валу вгорі від надвалу	VF	7 (2,1 м)	10 (3 м)	13 (3,9 м)
Ширина лавки над ровом	AN	3 (0,9 м)	3 (0,9 м)	3 (0,9 м)
Ширина рову вгорі	NO	30 (9 м)	36 (10,8 м)	54 (16,2 м)
Нахил рову з обох сторін	OPQN	6 (1,8 м)	6 (1,8 м)	8 (2,4 м)
Висота (глибина) рову	PRQS	6 (1,8 м)	6 (1,8 м)	8 (2,4 м)
Ширина рову внизу	RS	18 (5,4 м)	24 (7,2 м)	38 (11, 4 м)

II Етап. З прибуттям 31 серпня військ королевича (Ковалець 2016, с.178) та 1 вересня основних сил запорожців на чолі з П. Сагайдачним (Żegota 1853, s.126), Я. К. Ходкевич отримав можливість у повній мірі реалізувати задуми з будівництва фортифікацій Вільгельма Апельмана та звести додаткові укріплення перед основним валом оборони на західній та південно-західній ділянці табору. З цього моменту кампанії основна ставка при обороні робиться на захисті саме передових форпостів. Недарма Якуб Собеський писав: «уся його [Ходкевича] бойова сила полягала в шанцях, з-понад яких він розраховував безпечно обстрілювати супротивника, а також з нерівними силами витримувати його наступи» (Михайлина 2011, с. 30).

З повідомлень учасників боїв під Хотином можемо реконструювати порядок їх розміщення: 1) окопи Лермунта (Рис. 8 «A»), 2) шанці Денгофа (Рис. 8 «B») та Вейгера (Рис. 8 «C»), 3) шанець та окопи Жичевського – Слатковського (Рис. 8 «D»), 4) мурована грецька церква, укріплена Кохановським (Рис. 8 «E»). Командування усією піхотою, за основним табором було доручено хельмінському воєводі Яну Вейгеру.

Хронологічно першими постали укріплення полковника Герхарда Денгофа, як наслідок бою 3 вересня (Żegota 1853, s.131). Саме цього дня османи здійснили першу пробу сил на лівому, литовському крилі військ Речі Посполитої. Бій показав одразу усю вразливість цієї ділянки, оскільки перед Литовськими воротами знаходився пагорб, звідки османи мали змогу за сприятливих умов розгорнути артилерію та піти на штурм. Тому за наказом Я. К. Ходкевича, у ніч з 3 на 4 вересня, Денгоф зі своєю піхотою зайняв пагорб перед Литовськими воротами і укріпився. Сьогодні цей пагорб можна ідентифікувати на перехресті вул. Ю. Гагаріна та Й. Кліща. 5-6 вересня скориставшись тимчасовою тишею усе військо укріплювало окопи та шанці. Очевидно, що саме десь у цей час праворуч від позицій Денгофа, споруджувались і укріплення воєводи Яна Вейгера (Михайлина 2011, с. 134). Сьогодні це територія в межах вулиці Олімпійської та міського парку Далі були побудовані шанець та окопи, де розмістилась польська піхота ротмістрів Слатковського/Жичевського (це була зона відповідальності коронного війська, укріплення цих ротмістрів прикривали Польські ворота). Причому позиції згаданих ротмістрів розташовувались дещо ближче до основного валу, ніж решта укріплень. Розмістити їх на одній лінії з позиціями Денгофа та Вейгера було неможливо, оскільки там уже починалась болотиста місцевість (Рис 8. "F") (Żegota 1853, s.18-19). Шанці та окопи Жичевського/Слатковського, станом на 7 вересня, були дуже погано укріпленні через не-

дбалість та безпечність жовнірів. Саме за це вони і поплатились, під час раптової османської атаки (Żegota 1853, s.135). 7 вересня для підсилення шанців Г.Денгофа, ліворуч від них, постали окопи Пітера Лермунта (Żegota 1853, s.135). Враховуючи, що укріплення перед основною лінією оборони зводились уже під час бойових дій та під постійним «турбуючим» вогнем османської артилерії, вони мали б бути більш простішими за своєю конструкцією та наближались до польових менших форм. Це підтверджується тим, що на основній лінії укріплень розташовувалась артилерія, яка при веденні вогню не мала б зашкодити передовим шанцям.

Під час припинення бойових дій 8 вересня згідно повідомлень усі шанці та окопи зміцнювались додатково. Будівництво шанців та окопів мали б підпорядковуватись наступним вимогам:

1) Відстань між укріпленнями не мала б перевищувати 150-200 м. Це необхідно було для створення флангових зон перехресного вогню, задля взаємної вогневої підтримки з ручної зброї;

2) Шанці будувались відкритого типу як видно на мідериті Лауро;

3) Шанці мали б розташовуватись так, щоб артилерія яка була облаштована на основному валу прострілювала простір перед ними. А у випадку захоплення шанців ворогом артилерія мала б змогу ефективно їх обстрілювати;

4) Відстань між шанцями та основним валом мала б забезпечити простір розгортання кавалерії для контрударів. Усе це разом дозволило Я.К.Ходкевичу у боях 7 та 15 вересня активно застосовувати тактику «молота» (контрудар кавалерії) та на «ковальні» (шанці), внаслідок, яких османські напади були успішно відбиті.

Окремо варто розглянути укріплений пункт де розташовувалась угорська піхота Кохановського – муровану церкву (Żegota 1853, s.131). Кохановський укріпив цю церкву, обкопавши її земляним валом. З конфігурації валу на мідериті Лауро можемо стверджувати, що це був редут. Але даний передовий пункт оборони знаходився на значній відстані від північно-західних позицій польського крила військ Речі Посполитої. Таке розташування пояснюється тим, що місцевість між церквою та яром має рівнину, де ворог міг зосереджувати війська для атак. Крім того саме на цій ділянці оборони природний яр хоч і глибокий, але є досить вузьким і не був неприступною перешкодою. Звідси могли здійснюватися турецькі штурми на основний вал польського крила військ. Тому завданням Кохановського було прикриття основних позицій на цій ділянці.

Розташування табірних воріт. Згідно повідомлень закладено було тільки двоє табірних воріт: Литовські та Польські (Diariusz właściwie …, ark 4). Ворота мали б вирішувати ряд тактичних військових завдань:

- Швидкий вихід військ з табору (особливо кавалерії) у випадку, коли складуться сприятливі умови дати бій у відкритому полі;
- Можливість швидкого перекидання кавалерії для підтримки піхоти, що розміщувалась у окопах та засідках перед основним валом.

На розташування воріт мав також вплинути і рельєф. Тому на нашу думку локалізувати Литовські та Польські ворота можна лише на рівнинній (західній) ділянці укріплень табору, в проміжку між вершинами ярів. (Рис. 4. "D", "E") Розташовувати їх навпроти глибоких ярів було недоцільним і потребувало б зведення міцних і потужних мостів, щоб долати ці природні перешкоди. Розміщувати їх одночасно у центрі периметру оборони також не має ніякого змісту. Тому оптимальним місцем розташуванням воріт на нашу думку мали бути фланги цієї рівнинної ділянки оборони. Таке розміщення дозволяло б оперативно доставляти резерви на будь-яку ділянку оборони. Крім того ворота мали б бути надійно прикриті фланкуючим вогнем як найслабша ділянка в периметрі табірного валу. Для цього необхідно зводити фланкові укріплення і вже між ними будувати виїзди з табору. (Рис. 9) Підказку про розташування воріт можна знайти на мідериті Лауро, де ми бачимо дві пари спарених бастіонів з польської і литовської сторони, які розташовуються саме на флангах західного фасу табору.

У підсумку зазначимо, що зведення фортифікацій у Хотинській кампанії польсько-литовськими військами відіграло вирішальне значення, оскільки дало можливість ефективно відбивати лобові фронтальні атаки османських військ. Фортифікації дозволили Я.К.Ходкевичу активно використовувати тактику «молота та наковальні», що дозволяла при значно меншій кількості військ завдавати туркам значних втрат.

Разом з тим дана тема заслуговує на подальші дослідження з обов'язковим залученням фахівців у сфері фортифікацій XVII століття, що дало б можливість більш детально реконструювати укріплений польсько-литовський табір.

ЛІТЕРАТУРА

Ковалець, Т. 2016. Діаріуш Міколая Мархоцького – маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р. *Питання історії України: зб. наук. ст.*, 18, С.175-182.

Михайлина, Л. П. 2011. *Хотинська війна 1621 року: документи, матеріали, дослідження.* Хотин: Держ. іст.-архіт. заповідник «Хотинська фортеця».

Наїма, М. 2016. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / Пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ: Вид-во Жупанського.

Сас, П. М. 2011. *Хотинська війна 1621 року.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Akta do panowania Zygmunta III 1615-1632. Biblioteka Kórnicka PAN. sygn: BK01540. Kopie: Mf 6781, Nr. 29.

Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zacnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621, Bibl. Narodowa. rkps. sign.: 6949 III.

Janicki, J. 1885. *Pamiętniki do historyi życia i czynów Jana III Sobieskiego króla polskiego przez Filipa Dupona pełniącego przy królu obowiązki głównego inżyniera artylleryi*, VIII, Warszawa.

Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyślskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studyjum krytyczném nad życiem i pismami autora. 1870. Kraków.

Naronowicz-Narański, J. 1659. *Optica lubo perspectiva to iest opisanie nauk widzenia albo przezoru w obaczeniu wszelkich rzeczy wymalowania y własney postaci wyrażenia także osobliwie architectura militaris to iest budownictwo woienne... / przez Jozepha Naronowicza Narańskiego, którego ręką rysowane y pisane A. D. 1659 Junii 3 skończono.* Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. rkps. sign.: nr. 1954.

Podhorodecki, L. 1976. Wojna polsko-turecka 1633-1634. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 20, s.27-72.

Podhorodecki, L. 2008. *Chocim 1621.* Warszawa.

Stamm, E. 1938. *Staropolskie miary. Cz. 1, Miary długości i powierzchni*. Warszawa.

Tretiak, J. 1921. ***Historia wojny chocimskiej (1621).*** Krakow.

Wojenno-Topograficzeskaja Karta Jewropiejskoj Rossii. Râd» XXVI List» 5. [Kamenec» Podol'skij]. [online]. Режим доступу: https://polona.pl/item/rad-xxvi-list-5-kamenec-podol-skij,MTI4NjgxMjE3/0/#info:metadata [Дата звернення: 15 жовтня 2021 р.].

Żegota, P.. 1853. *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621.* Kraków.

Denys Pozniakov,
Head of the Museum and Educational Department,
State Historical and Architectural Reserve «Khotyn Fortress»

FORTIFIED POLISH-LITHUANIAN CAMP NEAR KHOTYN IN 1621: LOCATION AND FORTIFICATION

Based on iconographic and written sources, the article considers the reasons for the creation of fortifications of Polish-Lithuanian troops near Khotyn in 1621. Factors that influenced the choice of the battlefield have been identified. The influence of the relief, the number of troops on the location of the fortifications is analyzed. The stages and chronology of their construction are determined. With the help of modern GOOGLE MAPS tools, the battlefield area was reconstructed and the defense positions of the Polish-Lithuanian troops were placed on it. Physical parameters and area of fortifications were determined. The location of the military camp of Lisowczyks was localized.

The publication, with the help of Giacomo Lauro's miderite (Bellvm inter Polonvm et Tvrcam Anno domini MDCXXI / War of Poland against Turkey in 1621) and information from the Polish engineer J. Narowicz-Naronski, proved that the Dutch model was used in the construction of fortifications.

It is concluded that under the leadership of Wilhelm Appelman an irregular fortress was built, which was structurally divided into two parts: the main fortress and advanced field fortifications. On the example of analogies of the first half of the XVII century possible variants of a kind and structure of fortifications are considered. Emphasis is placed on the role and significance of fortifications, their impact on the course of the military campaign near Khotyn.

It is established that the fortifications allowed to level the numerical superiority of the Ottomans and allowed the great Lithuanian hetman J.K. Khodkevych to effectively apply the tactics of «hammer and anvil» in some combat episodes.

Keywords: *Khotyn, 1621, fortification, Wilhelm Appelman, Józef Narovich-Naronskyi, Philip Dupont, trench, fortified camp.*

Рис. 1. *Карта околиць Хотина у 1621 р.*

Рис. 2. *Точний план укріплень замку Хотин на Дністрі: з фортами та ретраншементами турецької армії, переможених 1673 р. Яном Собеським*

Рис. 3. Війна Польщі та Туреччини 1621 року

Рис. 4. *Розташування польсько-литовських військ під Хотином 31.08.-01.09.1621 р.:*

A. Хотинський замок
B. Лінія оборони литовських військ Я. К. Ходкевича
C. Лінія оборони коронних військ С. Любомирського
D. Литовські ворота
E. Польські ворота
F. Табір королевича Владислава у с. Брага
G. Міст Речі Посполитої та передмостовий шанець
H. Мурована церква, зайнята піхотою Кохановського
I. Спалене перед боями м. Хотин
J. Табір лісовчиків

Рис. 5. *Розташування «блукаючого табору» лісовчиків та позицій запорожців на 02.09.1621 р.*

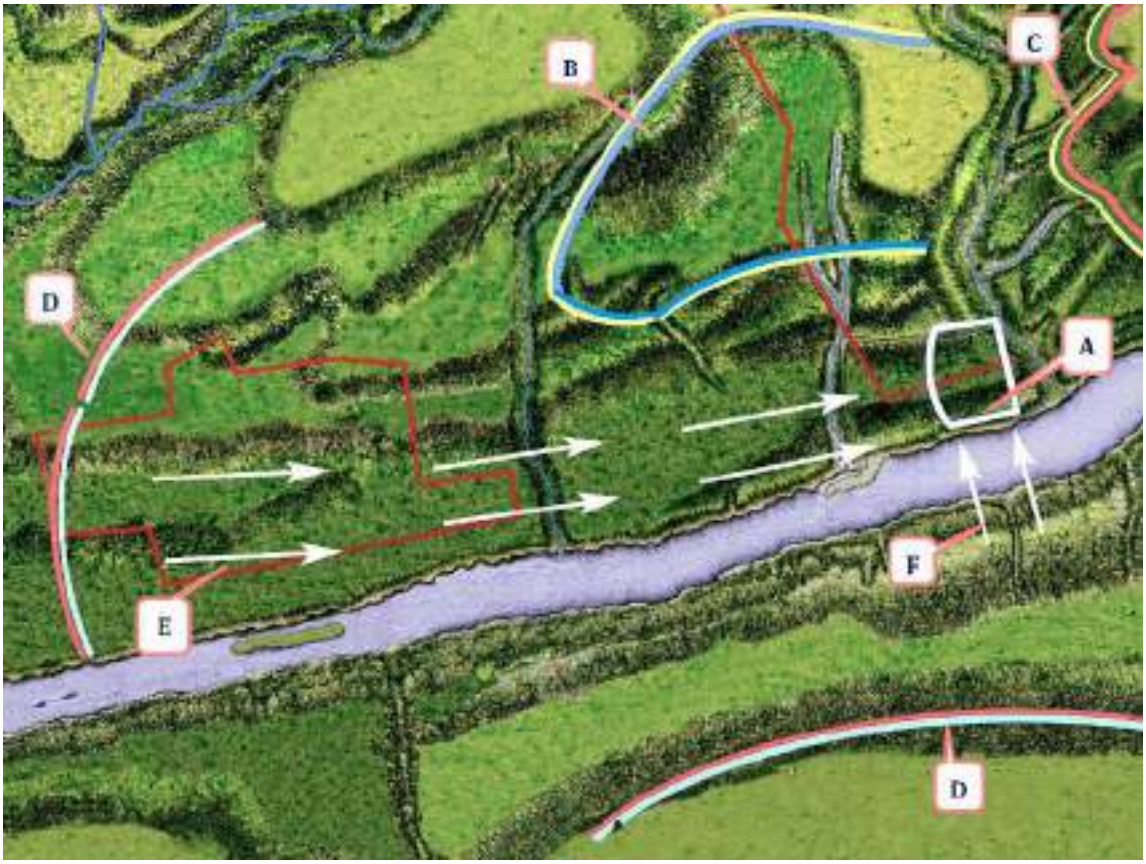

Рис. 6. *Розташування запорожців та лісовчиків відносно польсько-литовських військ 24.09.1621 р.*

Рис. 7. *Приклади компанування регулярних та нерегулярних фортець за Юзефом Наронським*

Рис. 8. *Розташування польсько-литовських військ під Хотином 08.09.1621 р.*

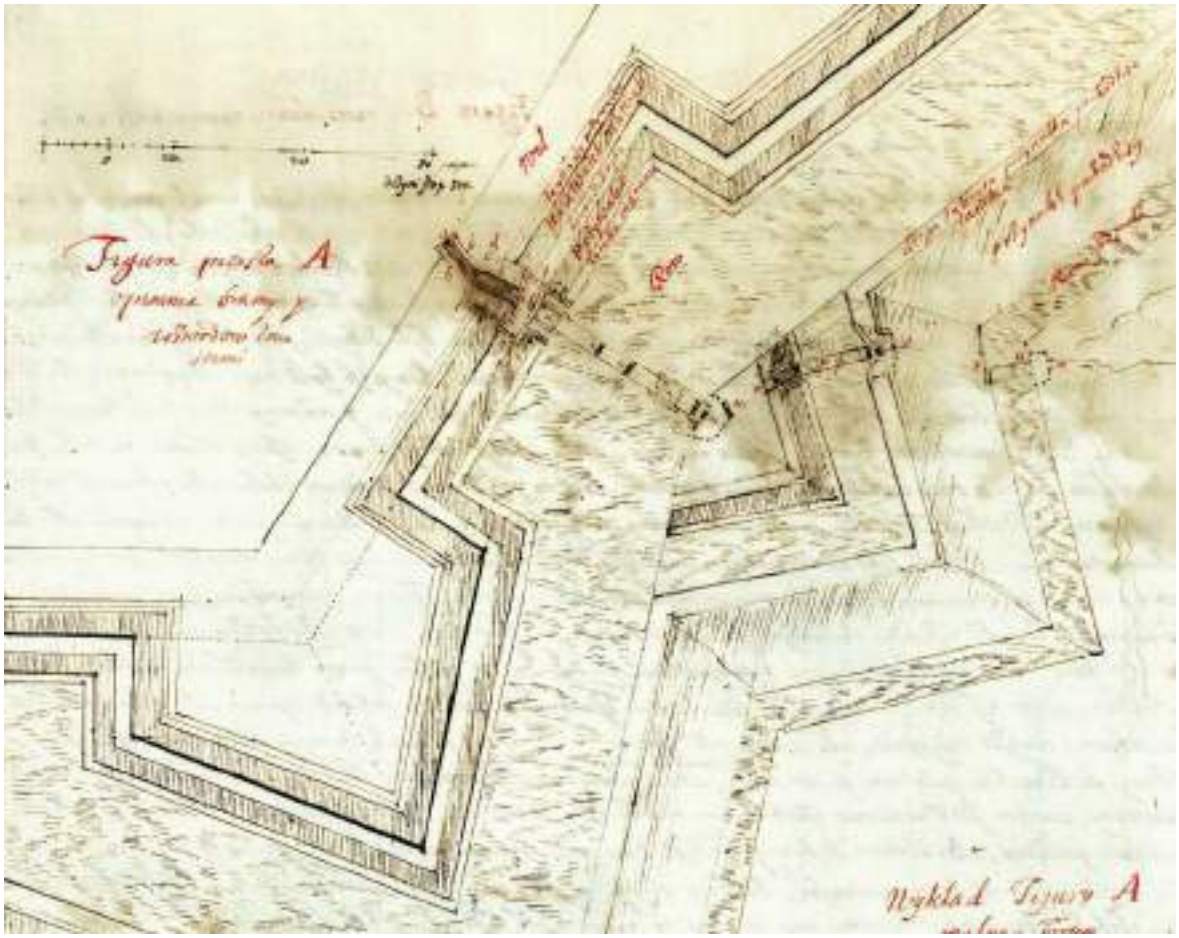

Рис. 9. *Схема облаштування воріт фортеці за Ю. Нароновічем-Нароньським*

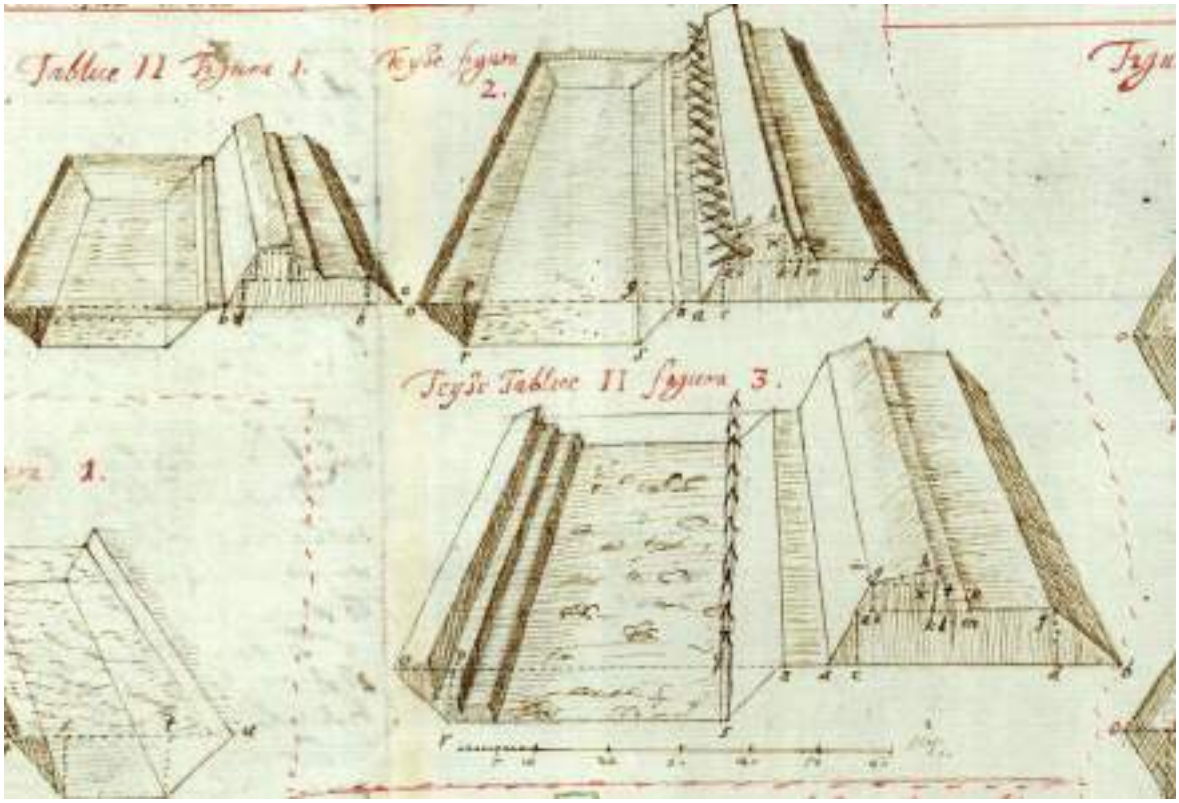

Рис. 10. *Параметрів профілів для закладки різних типів малих фортець за Ю. Нароновічем-Нароньським*